

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

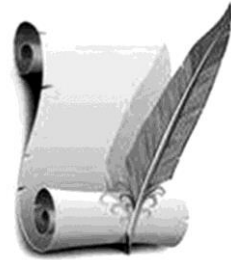
Ուսումնասիրութիւններ

(հոդվածների ժողովածու)

4/2013

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
(сборник статей)

ARMENOLOGY RESEARCHES
(collection of articles)

Տպագրվում է ԱրՊՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ

Ստեփանակերտ - 2014

ՀՏԴ 001(045)

ԳՄԴ 72 ց1

Հ 246

Խմբագրական խորհուրդ

- Բալայան Վ. Ռ. - գլխավոր խմբագիր, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
- Սաֆարյան Վ. Ս. - պատասխանատու քարտուղար, ԱրՊՀ պատմության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
- Դադայան Ս. Վ. - Արցախի գիտական կենտրոնի տնօրեն, պ.գ.թ., պրոֆեսոր
- Մելքոնյան Ա. Ա. - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Հովհաննիսյան Լ. Ը. - ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Պետրոսյան Հ. Լ. - ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր
- Մուսայելյան Հ. Գ. - ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բ.գ.դ.,
պրոֆեսոր
- Սարգսյան Ա. Յ. - ԼՂՀ կրթության եւ գիտության փոխնախարար, բ.գ.թ.,
դոցենտ
- Կարապետյան Ս. - ՏՃՈՒԿ կազմակերպության տնօրեն

Հայագիտական ուսումնասիրություններ: Հոդվածների ժողովածու 4/2013.-
Ստեփանակերտ: ԱրՊՀ հրատ., 2014.- 204 էջ:

ՀՏԴ 001(045)
ԳՄԴ 72 ց1

Редакционная коллегия:

- Балаян В.Р. - главный редактор, д.и.н., профессор
 Сафарян В.А. - ответственный секретарь, зав. кафедрой истории АрГУ, к.и.н., доцент
 Дадаян С.В. - директор Арцахского научного центра, к.и.н., профессор
 Мелконян А.А. - директор Института истории НАН РА, д.и.н., член корр. НАН РА
 Оганесян Л.Ш. - директор Института языка НАН РА, д.ф.н., член корр. НАН РА
 Петросян Г.Л. - зав. кафедрой культурологии ЕрГУ, д.и.н., профессор
 Мусаелян О.Г. - декан филологического факультета АрГУ, д.ф.н., профессор
 Саркисян А.Ю. - заместитель министра Образования и науки НКР, к.ф.н., доцент
 Карапетян С. - председатель общественной организации по изучению армянской архитектуры.

Editorial Board:

- Balayan V.R. - Editor in Chief, Ph.D. in History, Professor
 Safaryan V.A. - Executive Secretary, Head of the History Department of ASU, Ph. D. in History, Associate Professor
 Dadayan S.V. - Chief of the Artsakh Scientific Centre, Ph.D. in History, Professor
 Melqonyan A.A. - Director of the Institute of History of NAS in RA, Ph. D. in History, a member of NAS in RA
 Hovhannisyan L. Sh. - Director of the Institute of Linguistics of NAS in RA, Ph. D. in Philology, member of NAS in RA
 Petrosyan H. L. - Head of the Cultural Studies Department of YSU, Ph. D. in History, Professor
 Musaelyan O.G. - the Dean of the Philological Faculty of ASU, PhD in Philology, Professor
 Sargsyan A. Y. - Deputy minister of Education and Science of NKR, Ph. D. in Philology, Associate Professor
 Karapetyan S. - Chairman of the Social Organization for the Study of Armenian Architecture

Ս. Գրիգոր եկեղեցին Ամաղուի Նորավանքի եկեղեցիների խմբի կարևոր բաղադրիչներից է:

Սյունյաց տան պատմիչ Ստ. Օրբելյանը անդրադարձել է իր հայր Տարսայիճի կողմից հորեղբայր Սմբատի համար դամբարանատան կառուցմանը: Նա գրում է. «Իր եղբայր Տարսայիճը Սմբատի համար (այնուհետև) կառուցում է դամբարանատուն՝ սուրբ Գրիգոր անունով եկեղեցին, այնտեղ է փոխադրում եղբոր աճյունը՝ հավերժական հանգստյան»¹: Պատմիչը խոսում է Ս. Գրիգոր եկեղեցի դամբարանի կառուցման մասին, բայց չի հիշատակում եկեղեցին կառուցող ճարտարապետի անունը, որը եղել է իր ժամանակակիցը: Պատմիչը չի նշում նաև եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա իր հոր կողմից արված արձանագրության մասին: Բարեբախտաբար արձանագրությունը անխաթար վիճակում հասել է մեր ժամանակները: Այն հրատարակել կամ ուսումնասիրել են Ս. արքեպ. Ջալալյանը, Ե. Լալայանը, Ղ. Ալիշանը, Ս. Բարխուդարյանը, Գր. Գրիգորյանը՝ հայերեն, նաև ռուսերեն լեզուներով²: Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում բովանդակությունից զատ, մեզ չեն հետաքրքրում արձանագրության առանձին բառերի տարրնթերցումները կամ բառերի մոտ նշված հարցականները, որոնք, ասենք, կան Ալիշանի մոտ: Մեզ համար առավել ընդունելի է պրոֆ. Գր. Գրիգորյանի հրապարակած այդ արձանագրության ամբողջական տեքստը՝ մեկնաբանություններով հանդերձ: Այնտեղ կարդում ենք. «... որ եկեղեցի տվի շինել Սիրանէս վարդպետին ու զՀալէձորի Շնհերոյ նրայ հայրէնիք տվի, ու ինչ գեկեղեցին լմնեցին խիլայ կատարաք: Ծ: (500) սպիտակ, ի այն խիլային փոխան զԱղազար Ըղուերծեցին տվաք՝ նրանց հայրենիք լինի...»³: Ուրեմն վարդպետ Սիրանեսին որպես աշխատանքի վարձատրություն Տարսայիճ իշխանը, անտարակույս վարդպետ Սիրանեսի իսկ խնդրանքով, որպես «հայրենիք» ապինքն ժառանգական իրավունքով նրան կալվածք-տարածքներ է տալիս ներկայիս Գորիսի Շինուհայր և Հալիձոր գյուղերի սահմանների

¹ Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, թարգմ. ներած. և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 335:

² Տե՛ս Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858, էջ 172, Լալայան Ե., Ազգագրական հանդէս, գիրք 26, Թիֆլիս 1898, էջ 503, Ալիշան Ղ., Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 191: Բարխուդարյան Ս., Ղիվան հայ վիմագրության, գիրք 3, էջ 234-235, Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 123, Григорян Гр., Очерки истории Сюника IX-XV вв, Ереван, 1990, 319:

³ Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 123:

հատման վայրում: Նույն բովանդակությամբ, սակայն ավելի հակիրճ ու սեղմ արձանագրություն կա և Հալիձոր գյուղի Խաչին խութ կամ Վնսար (Վանասար) վայրում կանգնած խաչքարի պատվանդանին¹: Նույն Խաչին խութում Սիրանեսը իր եղբայր Հգարմելի հետ իրենց ծնողների՝ հայր Գոքայի և մայր Թենիկայի հիշատակի խաչքարի ձակատին արել են չորստողանոց արձանագրություն²: Վերոհիշյալ արձանագրություններին առնչված բոլոր ուսումնասիրողները միակարծիք են, որ Սիրանես ճարտարապետ-վարդպետը եղել է բնիկ Հալիձոր գյուղացի³:

Սիրանես վարդպետին վերաբերող արձանագրությունները որոշակի արժեքավոր նյութեր են պարունակում միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար:

Ուսումնասիրողների մոտ տակավին տարակարծություններ կան, թե որքան է կազմել և ինչ սահմաններում է ընդգրկվել Շինուհայր և Հալիձոր գյուղերի հողատարածքում որպես հայրենիք Սիրանես ճարտարապետին շնորհված տարածքը: Ոմանք կարծում են, որ ճարտարապետին տրվել է նաև Շինուհայր գյուղը⁴: Պրոֆ. Գր. Գրիգորյանը, ելնելով վիճագիր արձանագրություններից ու դրանց տեղադրությունից, հստակ տալիս է վարդպետին նվիրված հողատարածքի անվանադիր սահմանները և գտնում է, որ վերոհիշյալ երկու գյուղերն ամբողջապես չեն տրվել Սիրանեսին, քանի որ դրանք արդեն իսկ նույն իշխանի կողմից այլ հինգ գյուղերի հետ տրված էին Տաթևի վանքին⁵: Սիրանեսին տրված կալվածքը եղել է Որոտան գետի գեղատեսիլ կիրճում, Շինուհայր և Հալիձոր բնակավայրերի արանքում: Գնել Գրիգորյանը համամիտ է այս կարծիքին ու նույնիսկ փորձել է տալ տարածքի մոտավոր չափերը՝ 10-20 հեկտար, «... որի մի մասը հարմար էր անասնապահության, իսկ մյուս ցածրադիրը՝ այգեգործության համար: Այնտեղ նա (Սիրանեսը – Ս. Հ.) հաստատել է ագարակի բնույթի տնտեսություն, շինել բնակարաններ, մատուռ: Այնտեղ են գտնվել Սիրանեսի տոհմի անդամների տապանաքարերը»⁶:

¹ Տես Բարխուդարյան Ս., *Ղիվան հայ վիճագրության, հ II, Երևան, 1960, էջ 52*:

² Նույն տեղում, էջ 53:

³ Տես Բարխուդարյան Ս., *Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 75*:

⁴ Գրիգորյան Ա., *Վայոց ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը XIII – XVII դդ., Երևան, 2003, էջ 150*:

⁵ Գրիգորյան Գր., *Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 124*:

⁶ Գրիգորյան Գ., *Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին IX – XIVդդ., էջմիածին, 2002, էջ 112*:

աշակերտ Մոմիկը»¹: Սիրանեսի գործի շարունակողը եղել է նրա աշակերտ Մոմիկը, որը ավարտին հասցրեց Ամադուի Նորավանքի չքնադագեղ համալիրը: Իսկ Սիրանեսը, ունենալով առաջացած տարիք, որոշում է իր կյանքի վերջալույսն անցկացնել ծննդավայր Հալիժորում, ստանձնելով իրեն շնորհված կալվածքի տնօրինումը: Կասկած չկա, որ նա մասնակցություն է ունեցել իր ծննդավայրում կամ կալվածքում շինությունների, աղբյուրների կամ կամուրջների, խաչքարերի ստեղծման աշխատանքներին:

Պատմաբանները անդրադառնալով Սիրանեսին հիշատակող արձանագրություններին, ուշադրություն են դարձրել ճորտատիրությանը բնորոշ մի երևույթի արձանագրմանը, ըստ որի կալվածքների հետ մեկտեղ, որպես հայրենիք, Սիրանեսին է տրվել Աղազար Ըղվերծեցին, որպեսզի նա որդոց որդի ծառայի²: Վերոհիշյալը վիճաբարկան եզակի փաստերից է և վկայում է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում ճորտատիրության երևույթի առկայությունը, թեպետ այն կրել է ոչ մասսայական, մասնավոր բնույթ:

Հայ մարդու շինարարական-ճարտարապետական տաղանդը երկրամասի բնակիչների մոտ արտահայտվել է նաև նոր ժամանակներում: Միջնադարյան հայ երևելի ճարտարապետ-շինարարի ժառանգական գեներն արտահայտվել են Գորիս քաղաքի շինարարության ու ճարտարապետության մեջ: Պատահական չէ, որ Գորիսը մասնագետների կողմից համարվել է 19-րդ դարավերջի հայ ճարտարապետության գոհար³:

Резюме

Сиранес был одним из выдающимся личностей армянского зодчества 13 в. Родом он был из села Алидзор Горисского района. Он построил церковь св. Григора в Амагуинском Нораванке и от князя Тарсаич Орбелян в родном Алидзоре получил

¹ Գրիգորյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 163:

² Ընդվերծը Սյունիքի Ծղուկ գավառի գյուղերից է: Ըստ Ս. Հասրայանի 16-17-րդ դդ. այն վերանվանվել է Դարբաս-Դարբաս (Հասրայանի Մ., Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 137, տես նաև Դավթյան Շչ., Սիսիանի բնակավայրերի պատմությունը, Երևան, 1997, էջ 52):

³ Арутюнян В., Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985, стр. 124-125: Գորիսում ուրույն ճարտարապետներ են ապրում նաև այսօր: Նրանցից մեկն է շնորհաշատ Սևադա Ջաբարյանը, որն իրականացրեց Գորիս քաղաքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գմբեթի կառուցումը, սովեց Գր. Տաթևացուն նվիրված հուշակոթողի ճարտարապետական անկրկնելի լուծումը և այլն:

հին վճարել ջիգյա (գլխահարկ՝ յուրաքանչյուր հասուն տղամարդու հաշվարկով)¹:

Հայերից գանձվող ջիգյան ժամանակի ընթացքում անընդհատ ավելացող լրացուցիչ գումարների ու տոկոսների պատճառով խոշորացել էր և հաճախ կազմում էր մի ամբողջ գյուղից գանձվող հարկերի կեսից ավելին²: Հայտնի է, որ Սեֆյան վերջին շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք խստացվում է հարկահավաքության համակարգը: Այսպես է վկայում Եսայի Հասան Ջալալյանը «...գամենայն սահմանս երկրի, զիւղօրէից և ագարակաց, զհող, զջուր, զայգի, գանդաստան, զծառ, զտունկ և գամենայն ինչ գրեցին»³: Նրա պատկերավոր խոսքով՝ «նորահնար չարիք»⁴-ն իր ծանր հետևանքներն ունեցավ հայերի համար, քանի որ ջիգյան եռապատկվել էր:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ այն տեսակետն է արտահայտվել, թե XVIII դարի երկրորդ կեսին կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանում ջիգյան կամ գլխահարկը դադարել էր գոյություն ունենալ: Արևելագետ Ի. Պետրուշևսկին թյուրիմացաբար որպես հիմք ընդունում էր Կովկասում ռուսական հրամանատարության կողմից 1823 թ. Ղարաբաղի, Շաքիի և Շամախիի նահանգներում իրականացրած վիճակագրական «Նկարագրություններում» այդ հարկատեսակի բացակայության փաստը⁵: Նա եզրակացնում էր, որ հետագայում ևս Նադիր շահի կողմից ջիգյաի վերացման կարգը որոշ խանություններում պահպանվել էր: Սակայն ըստ Հ. Փափազյանի՝ Հայաստանում ջիգյա հարկատեսակը շարունակել է գոյություն ունենալ մինչև XVIII դարի վերջը⁶: Թեև հարցին յուրովի լուծում է տալիս նաև Վ. Գրիգորյանը Երևանի խանության 1780-1790-ական թթ. պատմությունը շարադրելիս. հիմք ընդունելով Հայկական մարզի կառավարիչ Ալ. Ճավճավաձեի և Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի միջև 1828 թ. նամակագրությունը, նա

¹ Նույն տեղում, էջ 180:

² Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիական տարածական քաղաքականության հարցի շուրջը, - «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, N 3, Եր., էջ 87: Հմմտ. **Ա. Սևանյան**, *Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках*, Եր., 1972, с. 235:

³ **Եսայի Հասան Ջալալեանց**, Պատմություն համարող Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868, էջ 16:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ **И. Петрушевский**, *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.*, Ленинград, 1949, 285.

⁶ **А. Севанян**, նշվ. աշխ., էջ 234:

եզրակացնում է, որ խանության ժամանակաշրջանում «հայերը ազատ են եղել հավատի հարկից»¹:

Վերը նշված փաստարկները ժամանակագրական, պատմաքաղաքական իրավիճակի ու ռազմաքաղաքական իրադարձությունների զարգացման տեմպերի առումով չեն կարող ամբողջապես համապատասխանել իրականությանը: Օրինակ, Շաքիի խանությունում խանական կառավարման ժամանակաշրջանում մահալները ղեկավարվում էին սուլթանների ու բեկերի կողմից, իսկ ռուսական իշխանության օրոք 1820-1830-ական թթ. վարչական նոր բաժանումների հետևանքով ստեղծվում է մահալային նայիբի պաշտոնը²: Այս տրամաբանության մեջ է ընկալվում նաև այն իրողությունը, որ 1820-ական թթ. ռուսական իշխանությունների կատարած խանությունների նկարագրություններում միևնույն մահալի տարբեր գյուղերի նույն հարկատեսակի չափը տարբեր է: Օրինակ՝ բաշփուլին (գլխահարկ) Ղարաբաղում Տաթևի մահալի Տաթև գյուղի 53 ծխերից հավաքագրվում էր 200 ռուբլի խանական փողով, Շինատակ գյուղի 12 ծխերից՝ 50 ռուբլի, իսկ Շինգեր գյուղի 56 ծխերից՝ 360 ռուբլի և այլն³:

Հայտնի է, որ 1807 թ. Շաքիի խանության հայերը աղերսագիր են գրում Ի. Գուրովիչին՝ միջամտելու Ջաֆար Ղուլի խանի հավատի դիմաց գանձվող հարկի համար: Հետաքրքրականն այն է, որ շաքեցիները մատնանշում են այն հանգամանքը, որ Շաքիի կառավարության իրավունքը ստանալով՝ խանը հարկահավաքմամբ «վերադառնում է» իրենց տառապանքներ պատճառելուն⁴: Այսինքն՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին ջիզյան պետք է, որ գոյություն ունենար Շաքիում, ինչպես նաև մյուս խանություններում:

Ավելին, 1770-1790-ական թթ. սկզբնաղբյուրներն ի տարբերություն խորհրդային պատմագիտական մտքի պնդումների՝ ուղիղ հակառակն են

¹ Հարցաշարը մանրամասն տես՝ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958, էջ 54:

² Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Под ред. Ад. Берге, Тифлис, т. VIII, 1881, с. 473.

³ Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м, Тифлис, 1866, с. 122, 123.

⁴ Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I, Под ред. Ц. Агабян, Ер., 1972, с. 429, 430, 431.

ներից ազատվել: Բաքվեցիները դժգոհում էին նաև խանի պահանջած գումարի չափերից, քանի որ իրենք գրեթե ի վիճակի չէին լինում այն վճարել¹:

Նշելի ժամանակաշրջանում հայերը նկատելի դերակատարում և մեծ ավանդ ունեին տարածաշրջանի տնտեսական զարգացման գործում: Ինչպես XVIII դարի առաջին կեսին, այնպես էլ նրա երկրորդ կեսին Շիրվանում կատարվող առևտրի հիմնական մասը կատարվում էր հայերի և այնտեղ գտնվող հնդիկների միջոցով²: Ճանապարհորդ Ջ. Ֆորստերի խոսքերով՝ հիշյալ հայ և հնդիկ վաճառականները միասին կարող էին ապահովել Շիրվանի ապրանքաշրջանառությունը³: Ի դեպ, հայ վաճառականները տարածքի ու լեզվի իմացության շնորհիվ առավել նախընտրելի վիճակում էին նախկին իրանական պետության սահմաններում: Իրանական տարածքներում հայերը հաջողությամբ էին զբաղվում նաև ադամանդի և մարգարիտի վաճառքով⁴:

Փաստորեն, ինչպես հարյուր տարի առաջ, այնպես էլ XVIII դարում, հայերի դերը իրանական առևտրում անգերազանցելի էր մնում: Այս առնչությամբ հիշատակության են արժանի Պիեդրո դելա Վալեի խոսքերը, թե հայերը պարսից շահի համար այն նույն նշանակությունն ունեն, ինչ ջենովացիները՝ իսպանական թագավորի համար. «ո՛չ թագավորը կարող է առանց նրանց, ո՛չ էլ նրանք՝ առանց թագավորի»⁵:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափին և Շամախիում հայ վաճառականները զբաղվում էին մաքսանենգությամբ⁶: Ավելին, Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում հայերի ֆինանսական հնարավորությունները թույլ էին տալիս իրենց ձեռքում պահել խանությունների ոչ միայն առևտրական, այլև տնտեսական զգալի լծակները: Օրինակ, հացաբույսերի մշակության առումով Դերբենդի խանությունում հարուստ

¹ С. Гмелин, *նշվ. աշխ.*, էջ 84:

² J. Forster, *A Journey from Bengal to England, London, through the northern part of India, Kashmir, Afghanistan, and Persia, and into Caspian-sea, vol. II, London, 1798, p. 228:*

³ Նույն տեղում, էջ 256:

⁴ ЦГВИА ф. 52, оп 1/194, д. 270, л. 41 об.

⁵ Viaggidi Pietro della Valle il Pellegrino, descritti da lui medesimo in Lettere familiari all'eruditissimo Amico Mario Schipano, *La Persia, parte II, vol. II, Roma, 1658, Lettera 14 da Sphahande' 24 di settembre 1621, par. VIII, p. 244; B. Zekiyan, The Iranian Oikumene and Armenia, - «Iran & the Caucasus», vol. IX, N 2, 2005, p. 245.*

⁶ W. Coxe, *Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark, the fifth edition, vol. III, London, Printed for T. Cadell, Jun. and W. Davies, 1802, p. 323:*

Ս. Գմելինը հիշատակություն է թողել նաև Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կրոնական ու դավանական իրավիճակի մասին: Նրա խոսքերով՝ Բաքու քաղաքի «գլխավոր օրենքը» շիա ուղղության մուսուլմանությունն էր, սակայն հանդուրժողականություն էր ցուցաբերվում նաև սուննիների նկատմամբ, իսկ հայերն իրենց պատարագը գաղտնի էին կատարում¹: Դա փաստում է, որ խանական իշխանությունները հետապնդում էին հայերին ազատ դավանանքի համար: Շամախիում Ս. Գմելինը ականատես է լինում մի տեսարանի, երբ հայկական երկու վանքերը պատրաստվում էին խանին 1000 ռուբլի նվիրատվություն տալ և վախենում էին, որ Ֆաթհ Ալի խանը մոտ ապագայում կարող էր կրկնել պահանջը²:

Այսպիսով, կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանի համար կարևոր հարց էին նաև հայերի նկատմամբ իրականացվող ոչ միայն սոցիալական հավաճանքները, այլև կրոնական անհանդուրժողականությունը: Զուգահեռներ անցկացնելով XVIII դարի առաջին քառորդում հայերի սոցիալ-իրավական կարգավիճակի հետ, կարող ենք փաստել, որ Իրանում կենտրոնական իշխանության թուլացմանը պարբերաբար հետևում են հավաճանքները հայ բնակչության նկատմամբ: Այսպես, ճիգվիտ Յոհան Լա Մացը 1702 թ. սեպտեմբերի 1-ին Շամախիից գրում էր, որ հայերն այնտեղ զարմանալի չափերի հասնող խոշտանգումների են ենթարկվում: Հոգևորականը նշում էր, որ նրանց վրա անհիմն տուգանքներ են նշանակվում, իսկ գյուղացիներն այն աստիճան են կեղեքված, որ գրեթե բոլորը մտածում են քաղաքներից ու գյուղերից հեռանալու մասին և եթե ապաստանելու տեղ ունենային, ապա նրանցից ոչ ոք չէր մնա³:

XVIII դարի սկզբին ռուս պետական գործիչ Ա. Վոլինսկու տեղեկություններով՝ նահանգի բոլոր քաղաքներում և գյուղերում առկա էր հայկական հոծ բնակչություն իրենց վանքերով: Քրիստոնյաների նկատմամբ ծանր հարկային քաղաքականության հետևանքով նրանցից շատերը ստիպված դավանափոխ էին լինում⁴:

¹ С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 81: Բաքվի Մբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման տարեթիվը չի պահպանվել, սակայն հայտնի է, որ վերանորոգվել է 1789 թ (Մ. Մխթառեանց, Նկարագիր Մուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սադիանի և միսվան օրէից Էռուխտատեղեաց և սեւ քաղաքացնե գիւղօրէիցորքի Շախախտլ թեմի, Տիխիս, տպ. Մովսէս Վարդանէանցի, 1896, էջ 373):

² С.Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 97-98:

³ Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века, СПб., 1904, с. 107.

⁴ Путешественники об Азербайджане. Сборник. Под ред. Э. М. Шахмалиева, т.І, Сост. и автор вступ. статьи З. И. Ямпольский, Баку, 1961, с. 375.

XVIII դարի 20-ական թթ. Իրանում Սեֆյան արքայատոհմի անկումից հետո Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ծայր առած քաղաքական խժոճությունները իրենց հետևանքն են թողնում Շիրվանի էթնոդավանական իրավիճակի վրա: Կապադակ (Ղաբալայում), որտեղ հայերն ամենաշատն էին և բավական հարուստ էին, ավերածություններից ու թալանից զերծ մնալու համար փրկագին են վճարում Հաջի Դավուդ բեկին: Ֆիզիկական բնաջնջումից բացի նրանց սպառնում էր նաև դավանափոխությունը, որը հաճախակի երևույթ էր դարձել բեկի որդու՝ Կապադակի նորանշանակ (1727 թ.) նայիբի իշխանության օրոք: Ժամանակակցի հաղորդմամբ՝ հայերը դիմանում են ամեն տեսակի կտտանքների և հալածանքների, սակայն դավանափոխ չեն լինում: Այդ ժամանակ նայիբը բռնի ուժով է նրանց մզկիթներ տանում և դավանափոխություն պարտադրում¹: Հաջի Դավուդ բեկը մերժելով դրանում իր մասնակցության հնարավորությունը՝ առաջարկում է հայերին մեծամեծ նվերներով այցելել իրեն ու քրիստոնեությունը ազատ դավանելու իրավունք ստանալ²: Ի վերջո հայերը և հրեաները ստիպված էին տարբերանշան կրել՝ դեղին լաթի կտորի տեսքով³:

Ի դեպ, կրոնական հալածանքները քրիստոնյաների (հայերի) նկատմամբ չեն շրջանցում նաև Շիրվանի մուսուլման բնակչությանը: Ըստ Ի. Գերբերի՝ Շամախիի, Ջավադի, Ղաբալայի, Սալիանի մուսուլման բնակչության մեծ մասը նախքան խառնակ ժամանակները (1720-ական թթ.) շիաներ են եղել: Շամախիում Սուրխայ խանի և Դավուդ բեկի քաղաքական իշխանության հաստատման հետևանքով շիա դավանանքի մուսուլման բնակչությունը վախից թաքցնում էր այդ հանգամանքը, երբեմն էլ ստիպված դառնում էր սուննի⁴: Այդ քաղաքականությունը պայմանավորված էր նրանով, որ խռովարար խանն ու բեկը թուրքամետ քաղաքականություն էին վարում և շիա լինելը սպառնում էր ֆիզիկական ոչնչացմամբ⁵:

¹ Հայերի բռնի ուժով դավանափոխ լինելու մասին հաղորդումներ տե՛ս նաև **Զ.Արզումանյան**, Փաստաթղթեր Անդրկովկասի քաղաքական դրության մասին (1723 թ. առաջին կես), - ԼՀԳ, 1974, N 3, էջ 109:

² **И. Гербер**, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, - ИГЭД, с. 116-117.

³ **П. Бутков**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч.II, СПб., 1869, с. 10-11.

⁴ **И. Гербер**, նշվ. աշխ. էջ 95:

⁵ Նույն տեղում, էջ 94-96, 99-100:

Ֆաթի Ալի խանը հրամայում է հայկական վանքերից մեկի քահանային հրապարակայնորեն և մեծ դաժանությամբ պատժել:

Հին և Նոր Շամախիների միջակայքում գտնվում էին հինգ հայկական գյուղեր՝ Մերզանի, Մադրասա, Սադիան, Քերքենջ և Քելուխոնի, որոնք խիստ ավերածությունների էին ենթարկվել Ֆաթի Ալի խանի կողմից Շամախիի գրավման ժամանակ (1769 թ.)¹: Այս գյուղերի շրջանում գտնվող երկու վանքերի հոգևոր սպասավորները վախենում էին բացահայտորեն օգտագործել եկեղեցական անոթներ, սրբապատկերներ և այլ պարագաներ, քանի որ խանը կարող էր բռնագրավել դրանք: Այդ պատճառով էլ հայկական վանքերում Աստվածամոր սրբապատկերից բացի ոչինչ ցուցադրված չէր, գրում է Ս. Գմելինը²:

XVIII դարի երկրորդ կեսին կիսանկախ խանությունների գոյության ընթացքում կրոնական և հարկային ճնշումները մեծանում են նաև ոչ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այսպես, Ղերբենդի խանության Ուլուսի մահալի Թոփրակ Կալե կոչվող բնակավայրը հիշատակվում է որպես կռապաշտների՝ կրակապաշտ գաբրերի³ քաղաք: Ա. Սուվորովի խոսքերով՝ 1780-ական թթ. սկզբին քաղաքի և նրա բնակիչների՝ իրանալեզու գաբրերի մասին միայն ավերակներն էին հիշեցնում, քանի որ բնակիչներն արդեն չկային⁴: Տարածքը պատկանում էր Ֆաթի Ալի խանին և դատելով այն փաստից, որ Ղերբենդի խանությունը նա նվաճել էր դեռևս 1759 թ., ապա ենթադրելի է, որ քաղաքի ու գաբրերի ճակատագրի հարցում խանը բացասական դերակատարում է ունեցել, և բնակավայրը դատարկվել էր:

Նման ճակատագրին էին արժանացել նաև Հյուսիս-արևելյան Այրկովկասի մյուս հնաբնակները՝ կրակապաշտ հնդիկները: Քերիմ խանի ժամանակ Բաքվի խանությունում ապրող կրակապաշտ հնդիկները խանին պարբերաբար հարկեր էին վճարում և արտակարգ

¹ С. Гмелин, *Աղվ. աշխ. էջ 96*:

² С. Гмелин, *Աղվ. աշխ. էջ 107*:

³ Չարբերի մասին տե՛ս **Ս. Յուբով**, *Картина кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель, в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях*, ч. IV, СПб., 1835, с. 80-83; նու՛ն **С.Гмелин**, *Աղվ. աշխ. էջ 66-67*; **J. Reineggs and M. Bieberstein**, *Աղվ. աշխ.*, էջ 163; **С.Броневский**, *Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским*, ч. II, Москва, 1823, с. 407-410; **Ղ. Ալիշան**, *Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, ի Մխիթարայ Վանս. ի Ս. Ղազար, 1855, էջ 92-93*; *The encyclopaedia of Islam*, V. II, Leiden, 1991, p. 970-971.

⁴ *Архив АН СССР, ф. 99, оп. 2, N 13, л. 23.*

այլ միջադեպերի համար դրամական վճարներ էին կատարում: Սակայն Իրանի վեքիլի մահից հետո (1779 թ.) իրավիճակը փոխվում է հոգուտ խաների անսահմանափակ իշխանության, որը սահուն կերպով կամայականության էր վերաճում¹:

Ընդհանրացնելով աղբյուրագիտական նյութը կարող ենք փաստել, որ ի տարբերություն իրանական գահակալների (Նադիր շահ, Ազադ խան, Քերիմ խան Ջենդ) Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ինքնիշխան խաները այլադավանների՝ հայերի, հրեաների և հնդիկների նկատմամբ, կրոնական հանդուրժողականություն գրեթե չէին ցուցաբերում:

XVIII դարի երկրորդ կեսին տարածաշրջանում ծայր առած քաոսի հետևանքով ակտիվանում են բնակչության տեղաշարժերը: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը նշում է, որ Սեֆյան պետության անկումից հետո շուրջ 40 տարի «թագաւորութիւն կարմրագլխաց» չէր հանդարտվում²: Ապակայունացած իրավիճակը Թավրիզի շրջակա գյուղերից և այլ վայրերից մի խումբ հայերի ստիպում է ընտանիքներով 1753 թ. մեկնել Էնզելի՝ Աստրախան տեղափոխվելու և այնտեղ հիմնավորվելու նպատակով³:

Բնակչության (հատկապես, հայերի) տեղաշարժերն Այսրկովկասում այնքան էին ահագնացել, որ տեղերում որոշ հոգևորականներ չէին կարողանում ճիշտ կազմակերպել հոգևոր տուրքերի հավաքագրումը: Հարցը կարգավորելու նպատակով միջամտում է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը՝ կարգադրելով, որ ժողովուրդը որ վիճակում որ հաստատված է, այնտեղ էլ վճարի եկեղեցուն հասանելիք տուրքը⁴:

Տարածաշրջանի էթնոքաղաքական պատկերի փոփոխման գործում բացասական ազդեցություն ունեցավ Աղա Մուհամմադ (1742-1797) խանի 1795 թ. արշավանքը: Վարդան Օճնեցու վկայությամբ՝ 1796 թ. սկզբին «եղև սաստիկ սովոյ աշխարհին Աղուանից, Արցախայ, Սինեաց և Գանձակայ, քանզի ասպատակ գորաց Մահմադ շահի այրեալ էին զարմոխս երկրին», որի հետևանքով մեծ ծավալների է հասնում գաղթը⁵:

¹ *А.Северцов*, նշվ. աշխ., էջ 178-179:

² *ՄՄ, ձեռ. 2911*, էջ 102բ: Հմտ. *J.Perry*, *The Zand Dynasty*, - *The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge, 1991, vol. VII, p. 96.

³ *ՄՄ*, Գաթողիկոսական դիվան (հետայսու՝ ԳԴ), թղթ 1, վավ. 26, էջ 1-2:

⁴ *ՄՄ*, ԳԴ, թղթ. 1, վավ. 52, էջ 1:

⁵ «Բազումք ի Հայոց և սակաւք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սովխեթ, յԵրևան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացոյ ի Սօգրոք և Ղզլար» (*ՄՄ*, ձեռ. 4331, էջ 91բ-92ա):

Վ. Զուբովի Կասպիական արշավանքը (1796 թ.) ողբերգական հետևանք ունեցավ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի հայ ազգաբնակչության համար: Ռուսական զորքի հանկարծակի նահանջի հետևանքով հայերը հայտնվել էին խաների վրեժխնդրության հեռանկարի առջև: Հետևաբար, Ղերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի խանությունների հայերը զանգվածաբար սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը՝ Աստրախան և Հյուսիսային Կովկաս գաղթելով¹: Միայն Ղերբենդից և Մուշկուրից դեպի Հյուսիսային Կովկաս էր գաղթել 610 ընտանիք՝ 5212 մարդ²: Սենատի 1799 թ. ապրիլի 15-ի որոշմամբ՝ Ղերբենդից գաղթած հայերին մերձակա պետական հողերից հատկացումներ են կատարվում³:

Ադա Մուհամմադ խանի 1795 և 1797 թթ. արշավանքները աղետաբեր եղան նաև Արցախի հայ բնակչության համար: Սովի սարսափելի հետևանքների մասին Հ. Արղությանը 1796 թ. ցավով գրում էր. «մինչ զի զորդիս վաճառել և զկինս՝ առօրեայ կտորիկ հացի միոյ, և որ անտանելին է, սաստկութիւն սովուն և զհաւատն սուրբ տայ ուրանալ»⁴: Այսրկովկասում ծագած խառնակ իրավիճակից շուրջ 5000 ընտանիք Ղարաբաղից հեռացել էր Շաքի, Շիրվան և շրջակա այլ վայրեր⁵: Արցախահայերին հաջողվում է Շաքի-Շիրվան պատմական հատվածում հիմնադրել հայկական շուրջ հարյուր բնակավայր⁶՝ ապահովելով ինքնության շարունակական գոյությունն այդ տարածքներում: Իսկ XVIII դարի վերջին հայ ազգային մտավորականության ազատ Հայրենիք ստեղծելու ջանքերը դարձան Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային ձգտումների «կարապի երգը»⁷:

¹ **Հր. Աճառյան**, Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002, էջ 108: Տե՛ս նաև **Պ. Չոբանյան**, Հայերի իրավական ու տնտեսական կարգավիճակը Ռուսաստանում XVIII դարի 80-90-ական թթ., - ՊԲՀ, 1998, N 1-2, էջ 75-94:

² Տե՛ս **Պ. Չոբանյան**, Ռուսահայոց գաղթօջախի բնակչության քանակական կազմը (XVIII դարի վերջին քառորդ), - ՊԲՀ, 1998, N 3, էջ 64:

³ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, СПб., Тип. Печатного отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, т. XXV, с. 619.

⁴ ՄՄ, ձեռ. 2951, էջ 121բ:

⁵ *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A documentary record. Annotated translation and commentary by* **George A. Bournoutian**, Costa Mesa, 1998, p. 19.

⁶ Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցած շրջաններում, Եր., 1999, էջ 12:

⁷ **A. Ferrari**, *Nobility and Monarchy in Eighteen Century Armenia; Preliminary Remarks to a New Study*, - «Iran & the Caucasus», vol. VIII, 2004, N 1, p. 62.

Ամփոփելով նշենք, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին Իրանում կենտրոնացված պետության բացակայության պայմաններում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ձևավորված կիսանկախ խանություններում կտրուկ վատթարանում է հայերի և մյուս ոչ մուսուլման ժողովուրդների սոցիալական և իրավական դրությունը՝ իրենց բնույթով հիշեցնելով XVIII դարի առաջին քառորդին Շիրվանում գոյություն ունեցող իրավիճակը: Ինչպես պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում, XVIII դարի երկրորդ կեսին ևս հայ ազգաբնակչությունը պարտավորված էր գլխահարկ վճարել կիսանկախ խաներին: Վերջիններիս ճնշումներից զերծ չէին նաև հայոց հոգևոր կենտրոնները՝ վանքերն ու եկեղեցիները: Ի տարբերություն իրանական տիրակալների (Նադիր շահ, Ազադ խան, Քերիմ խան Չենդ) Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ինքնիշխան խաները այլադավանների նկատմամբ կրոնական հանդուրժողականություն գրեթե չէին ցուցաբերում: Խաների կրոնական ճնշումները պարբերական բնույթ էին կրում՝ հայ բնակչությանը ստիպելով թաքցնել իր դավանանքը:

ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ամփոփում

XVIII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանություններում հայ ազգաբնակչության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի լուսաբանումը աղբյուրագիտական հենքի վրա պարզեց, որինչպես պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում, XVIII դարի երկրորդ կեսին ևս ֆիզիկական գոյության օրհասական խնդրին զուգընթաց առաջնահերթ էր նաև հայ ինքնության՝ իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանումը:

Այսպիսով, խաների կրոնական, սոցիալական և իրավական ճնշումների քաղաքականությունը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ պարբերական բնույթ էին կրում՝ հայերին ստիպելով թաքցնել իր դավանանքը և բռնել գաղթի ճամփան:

СОЦИАЛЬНЫЙ И ПРАВОВОЙ СТАТУС АРМЯН СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

МХИТАРЯН Г.

РЕЗЮМЕ

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(հոդվածների ժողովածու)

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
(сборник статей)

ARMENOLOGY RESEARCHES
(collection of articles)

4

Տեխնիկական

խմբագիր՝ Լիլյա Գրիգորյան

Սրբագրումը՝ Արմինե Արզումանյանի

Ռիմա Հովսեփյանի

Հանձնված է շարվածքի՝ 07.10.13 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 06.03.14 թ.:
Չափսը՝ 70x108 1/16: Ծավալը՝ 12.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 150:

ԱրՊՀ հրատարակչություն
ք. Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5